

Питання шевченкознавства

Микола Ільницький

УДК 821.161.2(092)

ЕМІГРАЦІЙНЕ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО: СПЕКТР ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Автор статті трактує праці про Т. Шевченка, написані поза межами України, як окреме відгалуження шевченкознавства, що розвивалось то як протистояння до материкового, то як зближення з ним. Предметом уваги автора стають два принципи видання творів Шевченка, проблеми історіософії та міфологізму, тлумачення світоглядних засад поета, психології його творчості й особливостей індивідуального стилю.

Ключові слова: еміграційне шевченкознавство, національний романтизм, антропоцентризм, Шевченкова релігійність, етнопсихологізм, типологічні паралелі, ритмічні структури.

Mykola Ilytsky. Shevchenko Studies in exile: Ranges of interpretation

The paper treats the émigré studies of Taras Shevchenko's oeuvre as an offshoot of Shevchenko studies which oscillated between opposition to the mainland science and convergence with it. The author focuses on two main principles adopted in editions of Shevchenko's works as well as on historiosophic and mythological issues, various interpretations of the poet's worldview, his artistic psychology and writing style.

Key words: Shevchenko studies in exile, national romanticism, anthropocentrism, Shevchenko's piety, ethnic psychology, typological parallels, rhythm structures.

Потреба розглядати праці про життя і творчість митця, написані за межами України, як окреме відгалуження шевченкознавства, зумовлена історичними обставинами, а саме тим, що, за словами Юрія Шевельова, “довга й складна історія шевченкознавства стала ніби втіленим символом нації” [21, 9]. Це спричинило ситуацію, коли материкове й еміграційне відгалуження то зближувалися, взаємодоповнюючи одне одне, то кардинально розходилися, і між ними виникало протистояння. У період від смерті великого поета – а Ю. Шевельов у цитованій доповіді стверджує, що “шевченкознавство започатковано над труною Шевченка, зокрема промовою Пантелеймона Куліша” [21, 9], – Україна перебувала в колоніальному становищі, і періоди послаблення сприяли об'єктивному підходу до творчості митця, а отже, і зближенню позицій; загострення тиску на Україну викликало розходження й конфронтацію. Друга тенденція вочевидь переважала впродовж двох із половиною століть, у різні часи набираючи різних форм й охоплюючи як різні аспекти видання Шевченкових творів, так й інтерпретацію та оцінку творчості поета загалом.

Не випадково Ю. Шевельов уживає термін “наукове шевченкознавство”. У такому ж контексті ще 1922 р. ставив питання Ієремія Айзеншток: “І коли на Заході існує шекспіро- і дантологія, коли в Росії почали говорити за “науку про Пушкіна”, про пушкінознавство, чи не час і нам на Україні підняти питання про “шевченкознавство”, закласти ґрунт для систематичних робіт над великим українським поетом?” [1, 5].

Ці два висловлювання діаспорного й материкового вчених стосуються одного поняття, але в кожного з авторів закладене різне його розуміння.

Ю. Шевельов у термін “шевченкознавство” вкладає всю сукупність тлумачень творчості та уявлень про особу поета. І. Айзеншток має на оці інтерпретацію творчості Шевченка під кутом зору тих чи тих методологічних засад. Треба визнати важливість обох цих підходів, адже говорити про Шевченка тільки як про поета – “це ж до болю мало” (Є. Маланюк), бо зі словом Кобзаревим тісно пов’язана доля України впродовж понад півтора століть, і воно стало нарижним каменем духовності українського народу, усього його буття.

Водночас виникає культ поета, який ховає в собі небезпеку спотворення його доробку й самого образу, про що ще на початку ХХ ст. Микола Євшан застерігав у статті “Шевченко і ми”: “Ми уряджуємо щороку всякі концерти і вечерниці, виголошуємо шумні промови, убираємо синьо-жовті кокарди і співаємо “Ще не вмерла” – і кажемо, що тим шануємо пам’ять Шевченка. Всякі люди вишукують у його творах для себе програми і прикроюють його думки так, щоб в них уложити свою партійну програму” [7, 31]. Справедливість цих слів засвідчує те, що їх можна без будь-яких змін повторити через сто років (стаття критика була опублікована 1911 р.). Тому автор цілком виправдано ставив питання про потребу з’ясувати, які культурні вартощі відбилися в доробку письменника, чим збагатили його твори українську культуру й чим можуть репрезентувати її серед інших культур. “Тоді, – пише М. Євшан в іншій статті “Тарас Шевченко”, – будемо любити його не ради нас, а ради його самого” [7, 227].

Віктор Петров у розвідці “Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства” (без позначення місця видання, 1946), простежуючи еволюцію від “культу Шевченка” до “наукового шевченкознавства”, важливим етапом у цьому процесі вважав 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Утруднювала процес цього переходу, з його погляду, народницька традиція, трактуючи Т. Шевченка як захисника “мужицької нації” (С. Єфремов) або ж убачаючи в ньому борця за визволення селянства як соціальної верстви (А. Річицький); домінанта селянськості зближувала політичних антиподів.

На противагу народницькій позиції, твердив В. Петров, формується шевченкознавство нового наукового напрямку, представниками якого були І. Айзеншток, О. Дорошкевич, Л. Білецький, П. Филипович... У цьому ряду В. Петров виокремлює еміграційного вченого П. Зайцева та долучає сюди М. Шагінян, авторку монографії “Шевченко” (1941), котра, переконаний В. Петров, була обізнана з книжкою П. Зайцева “Тарас Шевченко”. Як бачимо, дослідників поділено не за принципом материкове-еміграційне шевченкознавство, а за ознакою фактологічної й концепційної обґрунтованості положень.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує наголос В. Петрова на принциповості М. Шагінян, яка насмілилася критикувати твердження про вплив на Т. Шевченка після його повернення із заслання ідей Ніколая Чернишевського, постульоване тоді О. Дорошкевичем і Є. Шабліовським. “... Коли б радянський читач захотів ближче познайомитися із цим питанням, – стверджує М. Шагінян, – він не одержав би ніякої допомоги ні від авторів, ні від редакторів, – через брак у тексті потрібної бібліографії” [20, 265], – і доходить висновку: “Можна <...> безпомилково ствердити, що сам Чернишевський наполегливо шукав зустрічі із Шевченком, розраховував на неї та сподівався (як і виявилось) багато одержати від цієї зустрічі. Ось чому нині взаємини цих двох людей п’ятдесятих років треба простежувати не від Шевченка до “Современника”, а від Чернишевського до Шевченка” [20, 271-272].

І все ж чітко відділити категорії культу і науки, “ритуального” й “інтелектуального” – з теоретичного погляду несумісностей, надто у стосунку до Т. Шевченка, точніше шевченкознавства, неможливо. Як зауважує Г. Грабович,

“схрещування цих двох домен найчастіше породжує невідрадний гібрид: з одного боку, безкровного, черствого, але багатослівного ритуалу, і з другого – неповноцінної, попросту ерзац науки. Але в одному сенсі ці елементи таки сходяться, тобто в рамках наукового дослідження рецепції, сприймання Шевченка – не тільки як поета, але і як духовного пробудителя і провідника, батька, пророка свого народу” [4, 277].

Перетин цих первнів у випадку з Т. Шевченком виступає корелятором між науковим і символічним сприйняттям творів поета і його постаті загалом. І в цьому сенсі дуже повчальне співвідношення між інтерпретацією творчості митця в Україні і в еміграції.

Це виявляється передусім в історії видання Шевченкових творів на батьківщині поета й поза нею.

Уже перше посмертне видання, підготовлене 1865-го, а випущене у світ 1867 р. в Петербурзі на кошти Д. Кожанчикова, містило цілу низку пропусків та кон'юктур, хоч редактори його М. Костомаров та Г. Вашкевич ставили перед собою мету подати тексти “без жодної одміни”. Але довільні заголовки до деяких творів, неправильно прочитані слова, випадкові, часом чернеткові варіанти, брак творів гострого політичного спрямування значно знижують вартість цього видання, здійсненого з найкращими намірами.

Недоліки “кожанчиківського” “Кобзаря” значною мірою компенсувало видання “Поезії Т. Шевченка”, яке побачило світ за межами Росії, у Львові 1867 р. за підтримки О. Барвінського, Г. Боднаря та Г. Рожанського (редактором значився К. Сушкевич). Воно було значно повнішим від петербурзького, бо над упорядниками не тяжіла цензура, і містило твори, не дозволені для публікації в Росії: “Сон” (“У всякого своя доля”), “І мертвим і живим...”, “Кавказ”, і, таким чином, давало змогу читачам ознайомитися із творчістю Т. Шевченка в ширшому обсязі, хоча й воно не було бездоганим текстологічно й поліграфічно.

Першим цілковито еміграційним виданням став двотомний “Кобзар”, випущений у Празі в упорядкуванні Ф. Вовка та О. Русова. У першому томі було вміщено твори, дозволені царською цензурою, з можливим поширенням на території Росії (тираж його становив 4 тис. примірників), у другому – твори “нелегальні”, призначені для розповсюдження в межах Австро-Угорщини (зі значно меншим накладом – в 1 тис. примірників). Це зумовило й структуру видання, а саме те, що один і той самий твір міг бути включений і до першого, і до другого тому. Можна зрозуміти причини й практичну доцільність такого впорядкування, хоч при втіленні цього задуму виявився, як уже тоді зазначала критика, “еклектизм у користуванні рукописами різної вартості, а, крім цього, один з упорядників, О. Русов, незадовго склав список багатьох помилок, допущених в обидвох томах” [9, 212].

У празькому виданні “Кобзаря” вперше побачили світ раніше не опубліковані Шевченкові твори, зокрема “Царі”, “Марія”, “Саул” та ін., хоч до нього потрапили деякі тексти, котрі не належали перу поета. До сказаного варто додати, що в “празькому “Кобзарі” було надруковано спогади про Т. Шевченка: у 1-му томі – І. Тургенєва та Я. Полонського, у 2-му – М. Костомарова й М. Микешина. О. Лотоцький, оцінюючи згодом петербурзьке та празьке видання “Кобзарів”, зазначав, що “в тексті “Кобзаря” 1867 р. впорядники-редактори (М. Костомаров та Г. Вашкевич) зробили багато купюр, щоб урятувати хоч решту. Повніші були два закордонні видання – р. 1867 у Львові та р. 1876 у Празі (II том), але й вони не могли бути повними, бо багато матеріалу – і цілих п'єс, і цінних варіантів – заховано було в архівах приватних осіб, що не відважилися пустити в світ сміливе слово поета” [11, 371-372].

“Кобзар”, випущений у Празі, значно збагатив уявлення читачів про діапазон Шевченкової поетичної творчості, і не випадково саме це видання послужило основою для “Кобзаря”, двічі – 1878 та 1881 рр. – надрукованого М. Драгомановим у Женеві в кишеньковому форматі, зручному для нелегального перевезення за кордон.

Серед еміграційних видань перших десятиліть ХХ ст. заслуговує на увагу п'ятитомне “Повне видання” творів Т. Шевченка, випущене Я. Оренштайном у Ляйпцігу за редакцією відомого письменника й літературознавця Б. Лепкого в 1919–1920-х рр. Видання творів Т. Шевченка було для Б. Лепкого результатом попереднього багатолітнього вивчення життя і творчості великого українського поета. Ще 1906 р. письменник оприлюднив розвідку “Про “Наймичку” Тараса Шевченка”, яка друкувалася в кількох номерах газети “Руслан”, а через рік вийшла окремою відбиткою. Автор її вступив у полеміку з І. Франком (на думку останнього, прозовий варіант цього сюжету був написаний раніше, аніж поема під цією назвою), навівши переконливі аргументи на захист своєї версії (Шевченко поставив дату 1846 р. під повістю “Наймичка”, очевидно, з конспіраційних міркувань, аби довести, що він не порушує царської заборони “писати й малювати”), яку згодом було підтверджено іншими дослідниками. 1914 р. товариство “Просвіта” у Львові видало брошуру Лепкого “Про Шевченків “Кобзар”, а 1915 р. коштом “Просвіти” у Відні вийшла збірка віршів Б. Лепкого “В Тарасові роковини”, частина з них була опублікована в періодиці.

Переїхавши з Відня до Німеччини, Б. Лепкий не тільки веде виховну роботу з українцями – військовополоненими російської армії, а й розгортає наукову та культурницьку діяльність, почату в австрійській столиці: у 1918 – 1919 рр. Українська накладня Я. Оренштайна, що перебралася з Коломиї до Ляйпціга, друкує цілу бібліотеку української класики, редактором більшості видань якої був Б. Лепкий (збірники народних пісень і казок, читанки для шкіл, твори Є. Гребінки, Л. Глібова, Марка Вовчка), серед них на першому місці – доробок Т. Шевченка: “Кобзар”, випущений 1918 р. в Манітобі, “Три поеми” (Київ – Ляйпціг, 1918), “Шевченко Тарас. Твори в трьох томах” (1918 – 1919). Кожне із цих видань супроводжують ґрунтовні передмови та коментарі упорядника.

Книжки ці виходили тиражем у кілька тисяч примірників, не раз повторно, знаходячи дорогу до читачів у Галичині та Чехословаччині. Отже, це “Повне видання творів Т. Шевченка” стало завершальним етапом праці письменника на шевченківській видавничій ділянці. Передмова до першого тому розрослася до розміру монографії на 240 сторінок тексту, не враховуючи коментарів. Видання містило багато варіантів та редакцій Шевченкових текстів, новознайдені твори, але, як і редакторам празького “Кобзаря”, Б. Лепкому були недоступні автографи поета, і він керувався власною інтуїцією й художнім чуттям, створюючи не раз контамінацію текстів.

Це призводило до того, що завершені варіанти йшли в переміну з незавершеними або й фрагментами невідомого походження. Рецензенти лепківського видання завважували й неточне тлумачення або й прочитання окремих слів, “галицизми” в коментарях тощо. Однак ці недоліки не дають підстав звинувачувати редактора “Повного видання творів” Т. Шевченка у викривленнях та фальсифікаціях, як це стверджується на сторінках “Шевченківського словника”. Частина звинувачень явно не витримує критики, як, приміром, те, що в першому томі серед матеріалів до біографії поета (опубліковано) автобіографію та автобіографічний лист Шевченка до редактора журн(алу) “Народное чтение”, і що “в цьому ж томі як матеріали до біографії, а не серед осн(овних) текстів, подано й листи поета” [3, 119]. Те, що ці матеріали

подані без критичної перевірки тексту, безперечно, недолік, але що вміщені вони не серед основних текстів – справа впорядника, його концепція видання. При цій нагоді можна було б зауважити, що критичної перевірки тексту не могли би здійснити й видавці на території України, а не те що Німеччини, де джерельні матеріали були просто-таки недоступні. То що краще: надрукувати критично не перевірений текст чи не публікувати його взагалі? І вже зовсім тенденційним виглядає закид, що російськомовні твори Шевченка і його “Щоденник” подано в українських перекладах; адже багато, коли не більшість, читачів цих томів російської мови не знали.

Безперечно, упорядники видань творів Шевченка в еміграції не могли чекати, поки на батьківщині будуть вироблені критерії встановлення канонічних текстів, визначення основних варіантів (це питання дискутується й досі, а тодішні події в Україні зовсім не сприяли академічним літературознавчим дослідженням), тому діяли в межах можливого, часто покладаючись на власний художній смак та інтуїцію. Зокрема, відомий мовознавець і літературознавець Василь Сімович у вступі до свого “Народного Кобзаря”, виданого 1921 р. в Ляйпцігу, зазначав: “За основу цього видання взято видання Доманицького з 1907 р., але ж використано всі відміни (варіанти) та видання (редакції), що їх зазначив у своєму великому виданню творів Шевченка д. Богдан Лепкий. А вибрав я такі слова “Кобзаря” (текст) до цього видання, які, на мою думку, найкращі. Я так собі думав, що коли ще вчені люде й послідовники Шевченка не устаткували тексту, не сказали, що оці, мовляв, тільки слова треба класти, не иньчі – то мав я ще право це зробити. Так я собі думав і щодо ладу, як ідуть за собою поезії (хронологія). Не всі вони йдуть у мене так, як у иньчих видавців. Деякі непевні щодо часу написання поезії я вмістив там, де вважав, що там їм місце, а не деінде, але ж це я зазначував у примітці. <...> Та ще я собі так думав, що як це видання народне, то воно не дуже важно, де вперше друкувався який вірш, а важне тільки те, де написаний і коли” [17, 8].

Упорядник “Кобзаря” виходив із тодішніх можливостей, ураховуючи різний рівень читачів, яким адресоване це видання. У “Шевченківському словнику” “Народне видання” “Кобзаря” за редакцією В. Сімовича охарактеризоване як варіант “контамінованого, викривленого тексту” Шевченка [3, 119].

Сучасний дослідник Микола Жулинський підходить до “Кобзаря” В. Сімовича з іншими критеріями. Не заперечуючи, що до нього можна висловити низку справедливих претензій, зокрема щодо подачі текстів та їх атрибуції, що було неминуче за відсутності джерел та інших обставин еміграційного життя, він уважає “Кобзар”, підготовлений В.Сімовичем, вдалою спробою “наблизити шлях кожного до світу Шевченка” [8, XIII-XIV].

Недоліки Сімовичевого “Кобзаря” добре бачили й сучасники. С. Смаль-Стоцький у статті “Обов’язки української науки супроти Шевченка” зазначив, що “народне видання” “не має великих претензій, але тим замітне, що уявляє собою спробу зробити Шевченкову творчість якнайширшим колам громадянства зрозумілою. Річ ясна, що ця перша спроба з ріжних причин не може нас задоволити” [19, 163]. Корисне для свого часу, воно не могло бути базою для наукових студій. Тому на порядку дня стало завдання академічного видання Шевченкових творів. “Отже, ми чекаємо академічного видання Шевченкових творів, – акцентував увагу вчений, – до якого взялась Академія наук у Києві зараз після свого заснування. <...> Може, ми не дуже помиляємося, маючи вражіння, що харківське видання 1927 р., яке зредагували І. Айзеншток та М. Плевако, стоїть у якимсь зв’язку з працями Академії, бо редактори дивляться на нього, “як на першу спробу дати справжній канонічний текст Шевченка”. Але

далеко нам іще до цього, бо й самі редактори гадають, що їх видання тільки “ближче до канонічного, ніж попередні” [19, 163].

Надія на Академію наук мала підстави. У 20-ті рр., коли писав свою статтю С. Смаль-Стоцький, українська академічна наука була на піднесенні, і між ученими, що проживали в Україні, і тими, що опинилися поза нею, відбувався обмін.

Важливим кроком уперед у справі здійснення наукових принципів публікації стало “Повне видання творів Тараса Шевченка” Українського наукового інституту у Варшаві за редакцією Павла Зайцева в 16 томах протягом 1934–1938 рр. (не вийшли перший, п’ятий та восьмий томи). Перший том, який містив монографію П. Зайцева “Життя Тараса Шевченка”, був віддрукований у львівській друкарні НТШ у вересні 1939 р. якраз напередодні вступу радянських військ і серед інших публікацій НТШ спалений на подвір’ї друкарні; урятували лише кілька примірників.

В основу текстів творів у П. Зайцева покладено оприлюднену версію О. Дорошкевича 1934 р. Редактор “Повного видання творів Тараса Шевченка” натомість уважав, що О. Дорошкевич із “великою ерудицією приступив до редагування тексту поезій Шевченка на засадах наукової текстології”, але “цілком непотрібно поприплітав до своїх міркувань освячені совітською традицією тенденційні нападки на попередніх дослідників та, догоджуючи совітській владі, фальшиво освітив справу тексту ранніх поезій Шевченка” [9, 217].

Видання П. Зайцева мало зняти нашарування на поезії Шевченка, спричинені комуністичною ідеологією, урахувавши справжні наукові здобутки встановлення канонічних текстів поета.

Новими у варшавському виданні були також два томи перекладів Шевченка польською мовою (Т. 14), зредаговані Б. Лепким, та іншими мовами світу (Т. 15) за редакцією Романа Смаль-Стоцького, супроводжувані ґрунтовними статтями про “Шевченка в чужих мовах”. Серед їх авторів зустрічаємо поряд зі щойно згаданими українськими дослідниками цієї проблеми відомих письменників і вчених Європи В. Р. Морфілла, Й. Г. Арбіста, А. Енсена, М. Арнаудова, С. Чиковані, П. Славейкова та ін. Авторитет виданню створює також бібліографія, укладена Володимиром Дорошенком, яка складає 16-й завершальний том і містить покажчик видань творів Т. Шевченка та фіксацію праць про його творчість. Тут подано відомості про перший львівський повний “Кобзар” 1867 р., докладно описано женецьке видання 1881 р., виправлено помилки попередніх бібліографічних покажчиків тощо.

Важливе значення варшавського видання творів Т. Шевченка ще й у тому, що в підготовці його взяла участь уся інтелектуальна еліта еміграції та Західної України: кожний том супроводжувався низкою наукових розвідок та коментарів, що охоплювали різні аспекти світогляду, стилю, суспільних, релігійних проблем, які знайшли відображення у творчості Т. Шевченка: Д. Антоновича, І. Брика, Л. Білецького, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, П. Зайцева, Є. Маланюка, М. Кордуби, Б. Лепкого, О. Лотоцького, М. Рудницького, О. Смаль-Стоцького, Д. Чижевського та ін. Як бачимо, видавничий проект поєднаний тут з інтерпретаційним підходом, що дало поштовх до широкого спектра інтерпретацій творів.

У 1950-ті рр. в Чикаго (США) у видавництві Миколи Денисюка здійснено другий доповнений варіант “Повного видання творів Тараса Шевченка”. Деякі томи повністю повторювали варшавське видання, а деякі містили нові матеріали, зокрема “пояснювальні статті”. Так, було опубліковано перший том, який містив монографію П. Зайцева “Життя Тараса Шевченка”, а у 8-му томі,

що містив поетичні твори Шевченка 1857 – 1861 рр. (теж не вийшов у Варшаві), з'явилися нові імена авторів “пояснювальних статей” Є.-Ю. Пеленського, Б. Кравціва та Є. Ненадкевича, а все видання складалося тепер із 14 томів.

Заслуговує на увагу й чотиритомне видання творів Т. Шевченка, випущене в м. Вінніпег (Канада) протягом 1952 – 1954 рр. за фінансової підтримки видавництва “Тризуб” у рамках Української вільної академії наук (УВАН).

Упорядник його, проф. Леонід Білецький, відмінність цього видання від попередніх визначав за такими принципами:

“1. Текстом: текст кожного твору подається не з правками поета на схилок його життя й творчих сил, а тим більше не з поправками редактора, а переважно в незмінному вигляді в той момент, коли твір вийшов із-під пера автора. 2. Планом – твори розподіляються в плані найважливіших місць, в яких поет перебував, або в стані, в якому Шевченко виявляв свою найбільшу творчу силу. 3. Циклізацією: в кожній добі поет свої твори групував у суцільні мистецькі й ідейно викінчені цикли й до кожного циклу додавав відповідний заспів, такий, мовляв, альбомний характер у нашій виданні проводиться до кінця. 4. Розташуванням статей. 5. Розумінням творчості письменника” [15, 16].

Усі ці принципи були підпорядковані такій основній меті: показати суцільний духовний розвиток поета, а не розкласти його по полицках літературних стилів – спершу романтизму, а потім реалізму, а також акцентувати національний характер його духовності. Не дивно, що в радянському шевченкознавстві це видання оцінено негативно. Не раз уже цитований “Шевченківський словник” так характеризує його: “Тенденційно готував літ[ературну] спадщину Шевченка й ред[актор] чотиритомного “Кобзаря” Л. Білецький (Канада, 1952–54 рр.). Для видання характерна відмова від остаточно опрацьованих, старанно вивірених і виправлених текстів, які призначав до друку сам поет, надавши їм вищої ідейно-художньої довершеності й тим зафіксувавши свою остаточно творчу волю. Редактор, виходячи з хибних уявлень про творчий процес Шевченка, подав тексти поета в ранніх варіантах, довільно вважаючи їх кращими” [3, 119].

Не всі принципи, якими керувався Л. Білецький, можна вважати оптимальними й навіть виправданими. Редактори жодного з наступних видань творів Шевченка не пішли тим шляхом, щоб основним варіантом текстів творів поета вважати той, котрий одразу вийшов із-під пера, хоча загалом справа з основним варіантом не така вже й проста, якщо й маємо остаточно варіант, що виражає його остаточно волю і призначений автором до друку. І досі з приводу багатьох питань стосовно Шевченкових текстів точаться дискусії, і ще довго текстологи не залишаться без роботи. Стосовно ж заперечення еволюції Шевченка від романтизму до реалізму, то позицію Л. Білецького поділяють такі шановані літературознавці, як Д. Чижевський і Ю. Шевельов.

Ще один важливий пункт принципів згаданого впорядника – принцип “розуміння” Шевченка. Це розуміння, обґрунтоване в широких коментарях, стосується вже проблеми інтерпретації творчості поета. В усякому разі непереконливими виглядають закиди І. Дубини Л. Білецькому в тому, що в його трактуванні “Шевченко своєю “духовною організацією” був поетом-романтиком в суб’єктивному і консервативному розумінні” і що “Шевченко в ідеалістичному, навіть в містичному дусі розкрив зв’язок історії укр[аїнського] народу з “потойбічними силами ідеї нації” [6, 94], – адже такі твердження попередника не виходять за рамки науковості.

Після чотиритомного “Кобзаря” Л. Білецького в еміграції не з’являлися збірні видання творів українського поета, основна увага перемістилася на осмислення його творчості.

Ю. Шевельов у цитованому “Слові” на відкритті Шостої шевченкознавчої конференції вирізняє кілька підходів до інтерпретації творчості митця: народницький, позитивістський, націоналістичний, естетико-формалістичний, псевдоісторичний та, узагальнено кажучи, інтегрально-міфологічний. Така класифікація методологічних засад охоплює сутнісні риси процесу осягнення творчості українського поета, не акцентуючи, проте, на складності й суперечливості цього еволюційного процесу, бо в кожному з названих підходів виразно окреслені взаємно протилежні тенденції, по яких не раз проходить вододіл між шевченкознавством в Україні та в еміграції.

Одним із питань, навколо яких точилася гостра полеміка, було взаємне звинувачення у фальсифікації Шевченкових творів та викривленні їх змісту, здійснюваних через вилучення в радянських виданнях текстів (така практика була особливо поширена в 1930 – 1950 рр.), які не узгоджувалися з образом поета, канонізованим тоталітарною системою. Критика з боку діаспорних учених мала й позитивний наслідок: у 1960-х рр. у зв’язку з відзначенням 150-ї річниці від дня народження Шевченка його доробок почали публікувати майже повністю, за винятком хіба що вірша “Якби то ти, Богдане п’яний...”. Щоправда, тепер на зміну вилученню текстів приходять ідеологізовані коментарі, у яких дуже часто спотворюється справжній зміст Шевченкових думок.

Серед публікацій із цієї проблематики вирізняються стаття Павла Богацького “Фальсифікатори Шевченка” (Сучасне і минуле. – Львів, 1939. – Ч. III–IV), брошура Юрія Бойка-Блохина “Шевченко і Москва” (Мюнхен, 1952), його ж стаття “Фальсифікація Шевченка в СРСР” (Наук. збірник УВУ. – Мюнхен, 1961. – Т. 4-5), стаття Миколи Оглоблина-Глобенка “Шевченко в советському літературознавстві” (Записки НТШ. – Т. 111. – Праці філол. секції. – 1953), статті Богдана Кравціва “Шевченко в соцреалістичній дійсності” (Сучасність. – 1961. – Ч. 3), “Остракізм у шевченкознавчій бібліографії” (Сучасність. – 1964. – Ч. 3), “Доля українського шевченкознавства в УРСР” (Сучасність. – 1964. – №6).

Взаємні оскарження і звинувачення супроводжують історію шевченкознавчих студій. Ситуація такого протистояння та конфронтації особливо збіднювала загальну картину шевченкознавства, бо в підрадянській Україні імена багатьох учених, зокрема тих, що досліджували творчість митця, замовчувалися у пресі, крім хіба тих випадків, коли їхні праці піддавалися гострій критиці, переважно необґрунтованій. Приміром, у “Шевченківському словнику” в реєстрі українських шевченкознавців, які працювали за межами України, не знайдемо імен таких авторитетних учених, як Леонід Білецький, Павло Зайцев, чи славістів зі світовим іменем, як Дмитро Чижевський і Юрій Шевельов.

Б. Кравців у статті “Остракізм у шевченкознавчій бібліографії” наводить цілу низку імен учених, які досліджували різні аспекти життя і творчості поета, але були піддані замовчуванню навіть у такій найнейтральнішій галузі науки, як бібліографія, та дає коротку характеристику їхніх найважливіших праць. Серед небажаних такі відомі постаті, як мистецтвознавець Дмитро Антонович, літературознавці Леонід Білецький, Павло Зайцев, Костянтин Чехович, Володимир Державин, історики Дмитро Дорошенко, Володимир Міяковський, письменники Богдан Лепкий, Євген Маланюк, Григорій Лужницький, публіцисти Павло Богацький, Андрій Річицький, бібліограф Володимир Дорошенко, мовознавець Степан Смаль-Стоцький, педагог Степан Сірополко, кожен із яких – а названі далеко не всі – зробив свій внесок у дослідження творчості Т. Шевченка.

Така “фігура умовчання” відображає різку конфронтацію в поглядах на Шевченка, яка почалася відразу після смерті поета і тривала майже півтора століття.

Полярність окреслилася вже в найранішому, народницькому, підході до постаті Шевченка, коли в понятті народності “в Куліша вибивався нагору складник національного, в російських перших критиків, на зразок Івана Турґенєва або Миколи Добролюбова, виразно переважило розуміння “народности” поезії й постаті Шевченка як селянськості, може, навіть, у застосуванні до них було б відповідніше говорити не про селянськість, а про мужицтво” [21, 11].

Прикметно, що перший або другий, протилежний, складник (чи рівень) поняття народності був тісно пов’язаний із політичними обставинами й мав виразне ідеологічне забарвлення. Можна стверджувати, що народницький підхід перетривав позитивізм, а в деяких моментах злився з ним: кулішівське розуміння народності було успадковане й розвинуте націоналізмом у загальноукраїнському масштабі початку ХХ ст., і в західноукраїнському та еміграційному – 20 – 30-х рр. ХХ ст., а те, яке започаткували І. Турґенєв, М. Добролюбов, а згодом продовжив М. Драгоманов, – у радянському літературознавстві, починаючи вже з 20-х рр.

Утім радянське шевченкознавство 20-х рр. було неоднорідним і, навіть попри поляризацію по лінії, приміром, Андрій Річицький – Павло Филипович, значною мірою плюралістичним (Олександр Дорошкевич, І. Айзеншток, П. Филипович).

Домінанта національного у творчості митця була актуалізована двотомною монографією О. Кониського “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя” (1893 – 1901) і підхоплена учасниками літературного угруповання “Українська хата” (1908 – 1914), яке називають явищем націоналістичного модернізму, зокрема чільними теоретиками журналу з такою ж назвою Миколою Євшаном (Федюшкою) та Микитой Сріблянським (Шаповалом).

М. Євшан (Федюшка) у розвідці “Тарас Шевченко”, висвітлюючи постать письменника на тлі епохи, бачить у зіткненні його індивідуальності, його психічної енергії з ритмом часу “струни зловіщі, пророчі”: “Шевченко дозрів до поета національного, і давніші меланхолійні, кобзарські струни заступив вже якийсь огонь, душа його стала наче світильник, видимим виправданням натхнення Божого. І коли пронісся його голос по всій Україні, – наступив найвищий момент нашого життя, уми дійшли до найбільшого напруження” [7, 86].

Нове напруження принесла Перша світова війна, а за нею – боротьба за українську державність, що закінчилася поразкою. М. Євшан загинув у цій боротьбі як вояк Української галицької армії, М. Шаповал став одним з організаторів громадсько-культурного життя української еміграції в Чехословаччині поруч зі створенням таких осередків у Берліні, Варшаві, Парижі та інших країнах Європи. Поступово формуються наукові інституції, котрі виробляють методології, що мають протистояти моделям, які утверджуються в Україні під комуністичним режимом. Отже, традиція національного модернізму “Української хати” дістала продовження й розвиток у нових еміграційних умовах.

Такий погляд на творчість найбільшого українського поета чи не вперше послідовно проведений у книжці С. Смаль-Стоцького “Т. Шевченко. Інтерпретації” (Варшава, 1934), яка була значною мірою стимульована книжкою А. Річицького “Шевченко в світлі епохи” (Берлін, 1923; К., 1925) і відбиває тогочасну атмосферу “боротьби за Шевченка” по обидва боки політичної барикади. А. Річицький трактував Т. Шевченка як виразника настроїв селянських мас, “мужицької філософії” у варіанті християнізму, співця “передпролетаріату”, борця за визволення селянської верстви” [16, 225].

Праця Річицького була названа “початком наукових дослідів про Шевченка за методом марксистської аналізи” [10, 58]. Услід за А. Річицьким продовжують

боротьбу за Шевченка в річищі методи “марксистської аналізи” Володимир Коряк, який називає українського поета одним із перших “пророків пролетаріату і майбутньої великої соціальної революції” [10, 58]. Пізніше ці дефініції уточнювалися, дійшовши зарахування Шевченка до революційних демократів, соратників, якщо не послідовників М. Чернишевського, М. Добролюбова. Така позиція викликала негативну реакцію в Західній Україні та в еміграції з боку таких учених, як С. Смаль-Стоцький, В. Сімович, Л. Білецький, О. Лотоцький та ін.

Один із чільних українських мовознавців та літературознавців, на той час професор Українського вільного університету у Празі, С. Смаль-Стоцький зреагував на оголошення поета співцем соціальної революції контртезою “Т. Шевченко – співець самостійної України” – таку назву має перший розділ його книжки “Т. Шевченко. Інтерпретації”.

Положення С. Смаль-Стоцького базувалися передусім на текстах поета. “У Шевченка ніхто ніде не знайде ні одного слова яких-небудь федераційних чи союзних міркувань. Навпаки. Він усяку злуку України з Московщиною вважав за найбільшу недолу, за найбільше нещастя України, за джерело її фізичного, матеріального, культурного й морального занепаду...” [19, 14]. Ідея української державності лейтмотивом проходить й у статтях ученого про вірші “Чигрине, Чигрине...”, “Тарасова ніч”, “Заповіт”, поеми “Сон” (“У всякого своя доля...”), “Великий Лях”. Інтерпретації символів містерії “Великий Лях” автор здійснює з антимосковських позицій, вибудовуючи градацію провини перед Україною від несвідомості (три душі) через свідомо вчинений гріх (три ворони) перед своїми народами, а перед українським – злочин, особливо ж ворони української (помічники катів), до деградації народу, фізичного й духовного – національного каліцтва (три лірники): “Вони сліпі на все, що на Україні кругом діється, із викривленими поглядами на історичні й сучасні події, а при тим здеґенеровані на умі, що їх уже, як то кажуть, і могила не виправить. <...> Характеризує їх і те, що їм тільки хлібець та пожива на умі” [19, 58].

Схожу позицію обстоює й О. Лотоцький у статті “Державницький світогляд Т. Шевченка” (Повне видання творів Тараса Шевченка. – Варшава; Львів, 1937). Він стверджує, що в доробку письменника домінує ідея державної самостійності України, яка містить у собі “надпрограму” для всіх поколінь – для “мертвих, і живих, і ненарождених”, тобто цілісну історіософську концепцію.

Така інтерпретація була потрактована в Україні як націоналістична, у котрій зміст твору перекручено, бо поема “Великий лях” тлумачилася як антикріпосницький твір, і найбільше, що можна було дозволити собі вченим у політичному аспекті, це суб’єктивізм Шевченка в оцінках Б. Хмельницького й Петра І.

Однією з основних позицій у підході С. Смаль-Стоцького до теми національного визволення у творчості Т. Шевченка було положення про те, що його погляд на минуле не зазнав змін від початку його літературної діяльності до кінця життя. Учений не погоджується з думкою, висловленою у працях О. Огоновського, М. Драгоманова, О. Колесси, про те, що Шевченко після подорожі на батьківщину в 1844 – 1847 рр. утратив віру в козацькі ідеали, змінив своє ставлення до Гетьманщини (“Шевченкове “Послання””) [19, 58]. С. Смаль-Стоцький посилається на твори пізнішого часу, зокрема заслання та останнього періоду життя поета, у яких епоха Гетьманщини змальована у привабливому світлі.

Позицію С. Смаль-Стоцького розвинув його учень Василь Сімович. У статті “Шевченко і Гетьманщина” він пов’язує поетизацію Шевченком Гетьманщини з

тим, що він “відчував і справді добачав у ній новочасну, але чисто демократичну державу” [18, 31], яка асоціювалася з “новим і праведним законом” Вашингтона, якого Шевченко намагався “діждатися”. Хоча і С. Смаль-Стоцький, і В. Сімович стверджували незмінність позиції Шевченка в оцінці Гетьманщини й загалом козаччини, та все ж важко було заперечити еволюцію поглядів поета від романтичного захоплення козацькою славою до критичнішого сприйняття минулого, до моментів гострої, часом таки нещадної національної самокритики періоду “трьох літ”.

Шевченкова оцінка історичних подій вела за собою потребу з'ясувати джерела відомостей поета про минуле України, рівень його освіти, а звідси – формування власної концепції історії. Саме таке коло питань з'ясовує Дмитро Дорошенко у статті “Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка”, уміщеній у третьому томі варшавського “Повного видання творів Тараса Шевченка”. Дослідник на основі лектури поета, зафіксованої в його художньому доробку, біографічних джерелах та епістолярії, має вже всі підстави заперечити доволі поширену думку, що Шевченко був людиною малоосвіченою, геніальним самоуком. Саме опертя на такі джерела, як “Історія Русів”, матеріали Київської археографічної комісії, козацькі літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, тісні зв'язки з М. Костомаровим, П. Кулішем, О. Бодяньським, М. Максимовичем та особисті спостереження реального життя дали йому змогу піднятися на рівень найвищих досягнень тогочасної історичної науки й виробити в поетичній формі власну концепцію історії України, у якій інтелектуальне начало доповнювалося поетичною інтуїцією, що породжувало власний індивідуальний універсальний образ України, названий пізніше Шевченковим міфом. У поета “складається концепція історії України, – пише Д. Дорошенко, – яку можна передати приблизно в таких словах: український народ, з природи схильний до мирної праці, але глибоко самолюбивий, мав за свій суспільний ідеал вільну працю на вільній землі. Цей свій ідеал здійснював він у козаччині, в козацькій устрої, вільній і демократичній, з вільно вибираним гетьманом на чолі (“У неділеньку святую – вибір Наливайка”)” [5, 323].

Самостійність Шевченкової історичної концепції вчений бачить і в тому, що негативний погляд на Б. Хмельницького й І. Мазепу йшов у розріз із тими джерелами, якими він користувався, і з оцінками його прихильників істориків. Творча інтуїція поета виявилася точнішою та далекогляднішою, ніж аналітичний розум учених.

Із таким підходом солідаризується О. Лотоцький, стверджуючи у статті “Державницький світогляд Т. Шевченка”, що ідеї не Костомарова та Куліша, а Шевченка лежать в основі Кирило-Мефодіївського братства і що державницька думка Шевченка приваблювала, але водночас і лякала членів Братства, бо замість ідеї слов'янської федерації він видав “постулат незалежності поневоленої України на рівних з іншими народами правах” [12, 358].

У цьому контексті доповненням до міркувань Д. Дорошенка й О. Лотоцького може слугувати стаття знаного поета Є. Маланюка, яка проблему Шевченкової візії України скеровує у психологічну площину порівняльної характеристики Т. Шевченка й М. Гоголя.

Зіставлення постатей цих двох великих українців проходить лейтмотивом через багато праць Є. Маланюка, а згодом отримує продовження у книжці Ю. Луцького “Між Гоголем і Шевченком” (англійською мовою – 1971, українською – 1998), статті Г. Грабовича “Гоголь і міф України” (Сучасність. – 1994. – №9-10).

Є. Маланюк зауважує, що коли для Гоголя Петербург був надією на реалізацію його творчих планів у рамках імперії як “отечества”, то для Шевченка він – столиця імперії, що поневолила його батьківщину – Україну. Маланюк переконаний, що творчість Шевченка періоду “Трьох літ” і пізнішого не заперечує уславлення України раннього періоду, а навпаки, поглиблює його, і “лінія ця тягнеться від “Основ’яненка” <...> мало не до смерти” [14, 344].

Колоніальна система породжує різні типи людини залежно від ставлення до імперії. Микола Шлемкевич у книжці “Загублена українська людина” (Нью-Йорк, 1954), характеризуючи становлення української особистості після падіння Гетьманщини, виокремив чотири її типи: “старосвітського поміщика”, “гоголівської людини”, “сковородинської людини” та “шевченківської людини”, поклавши в основу своєї класифікації морально-духовне, ментальне начало. Якщо гоголівський тип, не знаходячи для себе перспектив після ліквідації Гетьманщини на українському просторі, пересідав у своєму бажанні самореалізації “до нових, російських імперських возів”, то шевченківська людина “народилася з пориву створити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил. <...> Та нова людина чекала апостолів правди й науки не для поринання в забуття, але для перетворення світу й життя на основі нового, праведного закону, і при всьому розумінні Гоголя, навіть шані для “великого друга”, вона відклала радикально пристосування до чужої країни. Візія свого світу з вільним і справедливим укладом – опанує цю людину” [22, 21], і саме шевченківська людина, на переконання М. Шлемкевича, стала репрезентацією сучасного українства.

Зіставлення Гоголя і Шевченка в еміграційному літературознавстві виводило ці ключові постаті поза межі літератури в ширший суспільно-культурний простір. Ю. Луцький у “Примітках” до монографії “Між Гоголем і Шевченком” зазначає, що “обидвох їх досліджено не лише як письменників, а також як полюси українського культурного розвитку першої половини 19-го сторіччя” [13, 227], перший із яких уособлює традиційне малоросіяństwo, а другий – народження революційного українства. Водночас, на думку того ж таки Ю. Луцького, “роздвоєння” Гоголя сприяло його виходу на світовий простір, що було неможливе на українському ґрунті [13, 227]. Коментуючи цю думку, висловлену вченим у листі до Є. Сверстюка, Ю. Барабаш зауважує, що стосовно Гоголя такий погляд можна вважати виправданим, що ж до Шевченка, то “він вирвався з “рідної тісноти”, уникнув трясовини малоросіяństwa і спокуси дуалізму якраз завдяки органічній цілісності національного почуття і самосвідомості” [2, 181].

Закінчення в наступному номері

ЛІТЕРАТУРА

1. *Айзенштот І.* Шевченкознавство – сучасна проблема. – Харків, 1922.
2. *Барабаш Ю.* “Коли забуду тебе, Єрусалиме...”: Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Харків, 2001.
3. *Бородін В.* Видання літературних творів Т.Г. Шевченка // *Шевченківський* словник: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1.
4. *Грабович Г.* До питання величі Шевченка: самозображення поета // *Світи* Тараса Шевченка. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 1.
5. *Дорошенко Д.* Историчні сюжети й мотиви в творчості Шевченка // *Повне* видання творів Тараса Шевченка: У 16 т. – Варшава; Львів, 1935. – Т. 3.
6. *Дубина І.* Буржуазно-націоналістичні фальсифікації творчості Т. Г. Шевченка // *Шевченківський* словник: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1.
7. *Євшан М.* Критика. Літературознавство. Естетика. – К.: Основи, 1998.
8. *Жулинський М.* Тарас Шевченко: духовна реалізація пророцтва // *Шевченко Т.* Кобзар. З поясненнями і примітками Василя Сімовича. Факсимільне перевидання з другого справленого й поширеного видання / За ред. Ярослава Рудницького. – Рівне, 1998.
9. *Зайцев П.* Редагування тексту Шевченкових поезій (історико-методологічний нарис) // *Повне* видання творів Тараса Шевченка: У 16 т. – Варшава; Львів, 1934. – Т. 3.

10. *Коряк В.* Боротьба за Шевченка. – Харків, 1925.
11. *Лотоцький О.* Поезії Т. Шевченка під царською цензурою // *Повне видання творів Тараса Шевченка: У 16 т.* – Варшава; Львів, 1937. – Т. 4.
12. *Лотоцький О.* Державницький світогляд Тараса Шевченка // *Повне видання творів Тараса Шевченка: У 16 т.* – Варшава; Львів, 1937. – Т. 4.
13. *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.
14. *Маланюк Є.* Ранній Шевченко // *Повне видання творів Тараса Шевченка.* – Варшава; Львів, 1934. – Т. 2.
15. *Мандрика М.* Леонід Білецький. – Вінніпег, 1957.
16. *Річицький А.* Шевченко в світлі епохи. – К., 1925.
17. *Сімович В.* [Переднє слово] // *Шевченко Т.* Кобзар. З поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича. 2-е справлене і поширене видання / За ред. д-ра Я. Рудницького. – Вінніпег, 1960.
18. *Сімович В.* Літературознавство. Культура: Праці: У 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. 2.
19. *Смаль-Стоцький С.* Шевченко. Інтерпретації. – Варшава, 1934.
20. *Шагинян М.* Собр. соч.: В 6 т. – М.: Худож. література, 1957. – Т. 5.
21. *Шевельов Ю.* Слово на відкритті Шостої Шевченківської конференції // *Світи Тараса Шевченка.* 36. статей до 185 річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк; Львів, 2001. – Т. 2.
22. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. – К., 1992.

Отримано 2 лютого 2012 р.

М. Львів

Олександр Боронь

УДК 821. 161. 2. – 3. 09

**ПОЕТИКА ПОВІСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
“ПРОГУЛКА С УДОВОЛЬСТВИЕМ И НЕ БЕЗ МОРАЛИ”
(ТЕКСТ, КОНТЕКСТ, ИНТЕРТЕКСТ)**

У статті комплексно проаналізовано художні особливості повісті Т. Шевченка “Прогулка с удовольствием и не без морали”. Зокрема, розглянуто проблемно-тематичний зміст твору, композицію, сюжет, функціональне значення інтертекстуальних зв’язків, запропоновано визначення жанрового різновиду повісті тощо.

Ключові слова: композиція, фабула, сюжет, інтертекстуальність, претекст, ремінісценція, алюзія, жанр.

Oleksandr Boron. The poetics of “Walking with Pleasure and not without Morals” by Taras Shevchenko: Text, context, intertext

The article offers a comprehensive analysis of Taras Shevchenko’s story “Walking with Pleasure and not without Morals”, thus focusing on its main thematic issues, composition, plot, functions of intertextual references, genre etc.

Key words: composition, story, plot, intertextuality, ante-text, reminiscence, allusion, genre.

“Прогулка...” (1855 – 1858) – одна з трьох повістей (до них належать також “Княгиня” і “Варнак”), підготовку яких до публікації Шевченко практично завершив, нині вони друкуються за чистовиками, – решта, як відомо, залишилися в чернетках. Назва твору склалася не одразу. Первісний заголовок “Матрос” виник під впливом безпосереднього враження від матеріалу з офіційного органу військово-морського відомства журналу “Морской сборник” у рубриці “Официальные статьи и известия”: на запитання начальства про потреби поранених один із них висловив прохання викупити сестру із кріпацтва [16, 109]. У ранній редакції першої частини цю назву закреслено й замінено на “Старая погудка на новый лад” [27, 555], пізніше в листі від 8 грудня 1856 р. Шевченко просить М. Лазаревського [29, 115], у якого перебував рукопис, уточнити заголовок – “Матроз, или Старая погудка на новый лад”, що поєднує обидва попередні; згодом Шевченко замінює його в рукописній копії Нагаєва